

Niklas Luhmann: Ekologická komunikace.

Referát zpracoval Jan Sládek

V roce 1986 napsal německý teoretik systémů útlou knihu, ve které aplikuje svoji koncepci společnosti jako jednoty funkčně diferenciovaných subsystémů na problematiku ekologických rizik. Kniha má celkem 21 kapitol, které lze rozdělit na několik částí, které tvoří víceméně uzavřené celky. První dvě kapitoly se věnují sociologické a společenské reflexi ekologických rizik, přičemž ta první neexistuje a druhá je mylná. Následuje pět kapitol, které nastiňují Luhmannovu teorii systémů, zejména pak komunikace. Zde se setkáme s jeho pojmy komplexita, evoluce, resonance, observace observace, komunikace, binární kód, kódy a kritéria. Po tomto exkursu analyzuje Luhmann jednotlivé subsystémy moderní společnosti a jejich vztah k ekologickým rizikům. Postupně se zabývá ekonomikou, právem, vědou, politikou, náboženstvím a vzděláním. V posledním bloku se zabývá vlastní ekologickou komunikací, jejím stavem, možnostmi a problémy.

Ještě, než bude řeč o některých Luhmannových myšlenkách, ocituji jeho úvod k předposlední kapitole:

„Anyone who hoped that these reflections on the theme of ‘ecological communication’ could contribute to the solution of pressing environmental problems will be disappointed. Our aim was to work out how society reacts to environmental problems, not how it ought to or has to react if it wants to improve its relation with the environment. Preceptions of this sort are not hard to supply. All that is necessary is to consume fewer resources, burn off less waste gas in the air, produce fewer children. But whoever puts the problem this way does not reckon with society, or else interprets the society like an actor who needs instruction and exhortation (and this error is concealed by the fact that he or she does not speak of society but of persons).“

Toto tvrzení nezní tak skandálně, či snad až arogantně, pokud si uvědomíme stanovisko, které od začátku své kariéry Luhmann zastává. Sociologie je pozorováním moderní společnosti, je to čistá teorie – nikoliv interpretace, která by měla ústít v doporučení k sociálnímu jednání. Luhmann sám tento svůj postoj označil za anti-humanistický, což si bohužel neprávem někteří jeho kritikové ztotožnili

s nehumánním. Luhmann k této formulaci dospěl jako k odpovědi na práce Frankfurtské školy, významného proudu německé sociologie v té době. Jeho vymezení k této, ale i k jiným tradicím (např. fenomenologie) lze najít v knize Theory of Distinction, kterou považuji za sice náročné ale inspirativní čtení (a Luhmann by řekl redeskripci) myšlení dvacátého století.

Dovolím si ještě jednu poznámku k jazyku Niklase Luhmanna, se kterým jsem se zatím setkal jen v českých a anglických překladech. Stejně tak jako jeho teorie, je i jazyk složitý, plný rozdílností. I přes svou lásku k rodnému jazyku nejsem schopen některé termíny přeložit tak, abych nezvýšil riziko zmatení. Zčásti to bylo kvůli tomu, že jsem nemohl nahlédnout do českých překladů, neboť jsem byl mimo Českou Republiku.

***

Co je tedy příčinou absence sociologické reflexe problémů životního prostředí?

V porovnání s jinými obory je reflexe ekologických problémů poměrně mladá. Společnost, která začala sledovat dopady toho, jak změnila své prostředí, zastihla sociologii teoreticky nepřipravenou. Ta se totiž původně zabývala čistě společností, respektive ideologií správného řádu. Pokud řešila problémy, pak to byly sociální problémy sociálního původu. Externí zdroje problémů nebyly brány v potaz.

Stejně tak tomu bylo i předtím, včetně úvah o občanské společnosti. Bylo stanoveno umělé dělítko mezi přírodou (bez historie) a civilizací. Osmnácté století objevilo význam prostředí (milieu). První strategií (fyziokrati) bylo soukromé vlastnictví, tedy internalizace případných následků jednání. Dnes se naopak do centra dostává externalizace.

Francouzská revoluce otevřela diskusi o sociálním boji, což vedlo mimo jiné k nešťastnému vstupu Darwinismu do sociálních věd. Zatímco Darwin mluvil o přírodním výběru, sociální darwinismus spíše odpovídal myšlence výběru vyvolených. Sociologie byla totálně absorbována svým předmětem a tak ji ušla revoluce v přírodních vědách, včetně termodynamické myšlenky entropie.

Překvapivé zjevení ekologických problémů díky nepřipravenosti sociologie přineslo ovoce spíše v morální reflexi. Začal se hledat viník a vymýšlet teorie o ekologickém vykořisťování, které plyne z povahy západní kultury. Společnost kritizovala společnost – systémové pojetí bylo zcela pomínuto. Výsledkem byl negativní etnocentrismus.

Historickým dědictvím bylo však hlavně to, že příroda byla chápána jako kontejner, ve kterém přebývá společnost, která je jeho stěnami omezena ve svých svobodách. Tento pohled převládal až do osmnáctého století, kdy byly vynalezeny pojmy Umwelt a environment. V tomto pohledu systém sám definuje svoje hranice – prostředí tedy není jednotou, systémem. (Takže diference mezi „systémy“ přírody a kultury nemá smysl). Pro teorii společnosti z toho plyne toto: centrálním pojmem není jednota, ale diference a idea autoreference.

Společenským nástrojem pro reflexi a správu ekologických problémů je kauzální přístup. Hledají se příčiny problémů a těm se pak zabraňuje. Po nálezů mrtvých ryb vedou stopy k továrně a následná akce je přijetí právní normy. To je však jen jedna z cest. Systém vlastně bojuje proti tomu, co sám způsobil.

Problém v kauzálním stanovení viníka, či odpovědnosti, nastává, přijmeme-li třicet let starou myšlenku multikauzality. Výsledkem kauzálního myšlení je v tomto případě exkulpace – stanovením jedné příčiny a jednoho viníka pomineme ostatní. Tyto logické nástroje (dedukce a indukce) jsou zjednodušením observace observace (logika zkoumá myšlení, které zkoumá realitu). Sociální vědy by měly začít jako observace takových sebe-observací.

Kauzální optika nejspíše začne produkovat problémy, které si vyžádají její změnu.

Optimismus reformy a revoluce (odvahou a řízením ke změně) už nefunguje. Systémy existují v prostředí mnohem komplexnějším. Jak tedy mohou přežít a rozvíjet se? Redukcí komplexity. Teorie evoluce však není jediným vysvětlením. Jinou možností je indiference, či malá závislost systému na prostředí. To zdá se neplatí pro složitější systémy. Navíc, evoluce nevysvětluje stimuly k variaci. Zdá se, že evoluce musí obsahovat teorii systémů – autopoietických systému, pro které je prostředí možností a zároveň překážkou.

Jedině takovou reformulací teorie evoluce je možno vysvětlit, že společenský systém (system of society) nejenže se neadaptuje, ale ještě sám sebe ohrožuje. Systém se formuje sám v reakci na prostředí a reprodukuje se. Není tomu tak, že prostředí se přizpůsobuje systému, ale naopak¹. Z toho plyne, že řešením ekologických problémů je aplikace technologie na společnost a nikoliv na prostředí.

---

¹ „The primary goal of autopoietic systems is the continuation of autopoiesis without any concern for the environment. Typically, the next step in the process is more important for them than the concern in future, which indeed is unattainable if autopoiesis is not continued.“ (str. 14)

Otázky jsou dvě: máme dostatek technologické kompetence pro selekci chování a dostatek komunikační kompetence tuto selekci provést?

Komunikační kompetenci systému popisuje Luhmann jako schopnost resonance na ruchy v prostředí. Resonance systému předpokládá, že sám produkuje frekvence² – není to tedy zdaleka pasivní vztah reakce na vnější vstupy. Z těchto frekvencí systém vybírá páry, jinak by nebyl rozeznatelný od prostředí – a tedy nebyl více systémem.

Totéž platí pro proces komunikace v sociálním systému – vše co může být lingvisticky formulováno, může být komunikováno. Zůstáváme však v zajetí jazyka, včetně jeho sekvenčního řádu. Vše nemůže být řečeno najednou a všechny výroky nemůžeme napojit na jiné. Struktura jazyka činí takovou redukci nutnou. To omezuje rezonanci, která je „naladěna“ na způsob zpracování informací, který je společný jak psychickým, tak sociálním systémům: meaning (spíše smysl než význam). Luhmann zde zmiňuje Husserlovu koncepci horizontu.

Smysl redukuje komplexitu a vše ostatní proměňuje v potencialitu. Systém smyslu je taktéž autopoietický, udržuje se technikou difference, svými distinkcemi: „...grasps the states and events that appear to it as information“. Informace tedy není transcendentní, ale produkuje ji sám systém. Prostor poskytuje data, ale pozorování – tj. vědomí možností – obstarává systém. To, že systém může umísťovat svá očekávání do prostředí – a pak třeba být překvapen, předpokládá schopnost systému odlišit své okolí³.

Tento teoretický pohled nás vede k následující otázce: Které koncepty a distinkce v sociální komunikaci nám pomáhají vypřádat se s ekologickými nebezpečími? V rámci této teorie totiž nelze počítat s tím, že určitá fakta (hrozby) přitahují pozornost. Luhmann svoji perspektivu označuje jako „so-called ‚construtivist‘ perspecitve“ – systém nereaguje na prostředí – není uzavřený.

Otázkou tedy je „zda a jak může společnost vytvářet rezonanci na ekologická rizika“. Je jasné, že problémy nemohou být řešeny jenom „dovoláváním se lepšího

---

² „One can imagine a dictionary that would define nearly all the concepts that it uses only by referring to other definitions and would allow reference to undefined concepts only in exceptional cases. An editorial comittee could than be formed which would supervise whether the language changes the meaning of those undefined concepts or, through the formation of new ones, disturbs the closure of the lexical universe without determining how changes in the entries are to be handled when this disturbance occurs. The richer the dictionary, the more it is kept going by the development of language, i. e., the more resonance it will be able to produce.“ (str. 15)

³ For the system can experience itself as its difference from the environment by means of the very same difference technique“ (cf. Helmut Wilke, str. 18)

ekologického vědomí.“ Je třeba počítat právě s observací jiných subsystémů, politického, ekonomického, vědeckého, která může spustit nečekané účinky, jenž mohou změnit společnost nečekaným způsobem.

Pokud jde o observaci, neboli pozorování, Luhmann zvláště klade důraz na pozorování druhého řádu – observaci observace. Známým příkladem (v češtině ho lze najít v knize *Láska jako vášeň*) je aplikace teorie kauzální atribuce - jedné z forem takového pozorování - na problém spolujezdce a řidiče, z nich zatímco jeden pozoruje, druhý jedná. Řidič vychází z konkrétní dopravní situace, kterou spolujezdec, máje jiný horizont, nevidí. Charakter jízdy pak připisuje charakteru řidiče (kterého vidí lépe než on sám). Sociologie je vlastně takovým spolujezdcem ve voze řízeném společností. Luhmann však tvrdí, že jako pozorovatel druhého řádu je zatím málo disciplinovaná.

Další otázkou, kterou Luhmann klade způsob jakým společnost komunikuje své prostředí, resp. jaké jsou možnosti komunikace ekologických rizik. Přírodní katastrofy se mohou dít, ale pokud se nedostanou do komunikace, nemají žádný sociální efekt. Společnost se musí riziku vystavit, protože prostředí nemůže komunikovat se sociálním systémem, neboť komunikace je možná jen v rámci sociálního. Stejně jako tělo nemůže sdělovat své problémy vědomě, i příroda se musí ohlásit nějakým druhem poruchy, nepříjemnosti a nažít se vyvolat rezonanci. Například práh bolesti je vlastně prahem komunikace. Je-li bolest menší než práh, nevyvolá rezonanci ve vědomí. V ekologické rovině tedy máme dvě možnosti – počkat na opravdu velký problém, anebo snažit se snížit práh komunikace v systému.

Klíčovou otázkou je, „jak společnost strukturuje svou kapacitu pro zpracování informací o životním prostředí“. Ta byla zatím vědou tematizována jen u relativně jednoduchých společností, např. rituály, tabu...atd. Luhmann tedy přichází s popisem situace v moderní společnosti.

Ta podle něj používá pro komunikaci v rámci svých subsystémů binární kódování. Tato technika je nejefektivnějším způsobem funkční diferenciaci. Každý systém má svůj kód, například věda má kód pravda/nepravda. Kód sám však není kritériem pro přidělení těchto hodnot, k tomu je potřeba program, který konkretizuje podmínky systému, tedy to, za jakého stavu může něco být pravdivé, či nepravdivé. Toto se stane srozumitelnějším po té, co Luhmann takto analyzuje několik systémů moderní společnosti. Z prostorových důvodů vybírám dva, a to ekonomický systém a právo.

Ekonomie je přítomna vždy, pokud jsou přítomny peníze - přímo, či nepřímo. Moderní společnost, díky primátu diferenciaci, neumožňuje koupit si penězi všechno – spásu (religion) nebo moc (politika). Původní formou peněz bylo vlastnictví, dnes jsou to peníze. Peníze jsou binárním kódem, který ale předpokládá program, který motivuje k jejich užívání, v tomto případě je to systém cen – jediné tak mohu rozhodnout o tom, jestli mám/nemám peníze, či zda je platba platná či neplatná. To je jednoduchá matematika, za předpokladu, že ceny samy o sobě jsou správné – program tedy potřebuje další program. V případě moderní ekonomiky je to trh, dříve to byly tzv. spravedlivé ceny. Ekonomický systém potřebuje jisté záruky (záruky cirkulace), jako třeba centrální banku, ale taky má své zvláštní nároky na čas. Ekonomický systém je sám sebou tak zaměstnán, že ekologie se do něj může dostat jen v podobě nových trhů a zisků, či pobídek – tedy komunikovaná skrze cenu. Což je ve shodě s ekonomickou teorií. Tato vysoce selektivní rezonance ekonomického systému však neumožňuje dostatečně pochopit vystavení společnosti ekologickým problémům, natož dát nějakou politickou radu.

Střet mezi jazykem cen a jazykem norem je obrazem rozdílu mezi společnostmi a politikou. Praxí je převádět to, co nelze říci cenou na normu. Odpovědnost tedy nesou politici. To vede k tomu, že po politice je žádáno více, než může dokázat, na což ona – pod tlakem – odpovídá úspěšnými řešeními, která mají spíše problémy zahladit nebo získat čas. Luhmann toto odmítá s tím, že přijmeme-li tezi o funkční diferenciaci, pak víme, že ani politika, ani ekonomika se nemohou krýt se společností.

Systém zákonů stabilizuje prostředí a reprezentuje „sociální touhu“ po řádu, a to tak samozřejmě, že se někdy zapomíná na to, že i on je selekcí z mnoha možností. Ale ani právo nedokáže zcela zaručeně odpovědět na problémy životního prostředí. Právo programuje svůj kód na základě budoucnosti, resp. kdyby⁴. Snaží se o to, aby každé jednání bylo předem zařazeno jako zákonné/nezákonné. Nelze jej užívat k dosažení politických cílů – na to je schopnost předpovídat budoucnost příliš slabá. Proto je právo pořád přepisováno. Dosažitelnost politických cílů závisí na jiných faktorech.

Otázkou je, jakou roli mají normy při utváření rezonance na ekologická rizika. Luhmann tvrdí, že regulace komunikačního systému je něco zcela jiného než reakce

---

⁴ „The form in which a program fixes its code, i. e., translates it into the conditions of correct action, is fixed in the future tense“ (str. 66)

na změny v prostředí. Právo, jako ostatní systémy, reguluje samo sebe, proto je charakteristické arbitrárností. To lze ukázat na třech indikátorech – arbitrárnosti hodnot prahů, norem; tolerance k rizikům; arbitrární výběr z následků změn v prostředí.

Přirozené právo přestává fungovat přesně tam, kde se začíná zabývat přírodou – otázky po přiměřenosti standardní právní metody k těmto novým ekologickým problémům se hromadí. Navíc, riskovat je ekonomicky lákavé, přičemž každý má jinou míru přijatelného rizika, tedy konsensus je těžko dosažitelný. Celé to vede k tomu, že základní, stabilizační funkce práva – zaměřená na očekávání budoucího – je podkopána. Právní systém převádí tuto svou arbitrárnost na systém politický. Tím se vymaňuje z logiky legální/nelegální, a dává právo jako nástroj politikům. Mimochodem, jak aplikovat Kantovo zlaté pravidlo v této nejistotě? Podle Luhmanna je funkční jenom uvnitř systému. Jediným možným řešením je „preventivní konsensus“ – neškodit vůbec. To je však v praxi nemožné.

Zatím jsme se věnovali resonanci jednotlivých systémů. Neměli bychom však zanedbávat ani jednotu společnosti. Skutečně, jisté společné znaky, možnosti komparace poukazují na společný jmenovatel. Tím je způsob operace a funkční diferenciacie – a její primát. Je tedy třeba opustit anachronismy, centra a periférie, stimulu a response. Každý subsystém spolu se *svým* okolím rekonstruuje společnost. Každý binární kód nárokuje univerzální validitu, ale jen ze své perspektivy. Proto nejsou vzájemně zastupitelné. Možnost spolupráce s sebou nese náklady v podobě de-diferenciacie, tedy ztráty funkčních výhod. Příkladem je socialismus nebo islamizace politiky, práva a ekonomiky. A i tyto pokusy jsou jen částečné – netýkají se například peněz.

Tato ztráta funkční redundance je kompenzována vzájemnou závislostí (interdependence). Ztráta funkční redundance omezuje možnosti systému reagovat na ruchy okolí (viz. začátek). Snaha o znovu-sjednocení není jednoduchá, neboť není vrcholu, ani centra, které by jednotu systému mohlo představovat. Zkrátka, jednota systému je v rozdílnosti funkčních systémů.

Ekologické problémy se mohou dostat do systému tím, že projdou dvojitým filtrem kódu a programování a získají tak pro systém vnitřní relevanci. Možné jsou dva extrémy: systém reaguje jen na extrémní rizika, která musí být zesílena veřejným míněním, anebo systém má příliš velkou resonanci, což vede k jeho zhroucení. Druhou dimenzí je externí/interní hranice.

Něco jiného platí pro interní „boundaries“ (limity, hranice). Zde je prostor pro vzájemnou závislost – např. agregovaná data ekonomického systému, tj. nezaměstnanost, růst..., ovlivňují politický systém. Může se stát, že turbulence v jednom systému způsobí katastrofu v jiném. Například úplatky – z hlediska ekonomického malá částka, ale politicky může vyústit ve skandál.

Z toho důvodu se větší rezonance spíše objeví ve vnitřních vztazích systému než na hranicích s prostředím. Speciální místo v tomto ohledu zastává systém politiky. Tento systém je vnitřně velmi citlivý. Protože politika nemá bezprostřední moc nad jinými systémy, je zde prostor pro komunikaci ekologických rizik: „This system enables and promotes loose talk“. Ale zatímco politik nemusí myslet ekonomicky, ekonomika musí politiku respektovat.

Luhmann se samozřejmě věnuje i tématice sociálních hnutí, ale i zde je poměrně skeptický. Nová sociální hnutí stále působí na společnost, ale témata jsou ekologická – došlo k rozšíření obzorů. Sociální hnutí – sociální observace společnosti – mají tendenci projevovat se jako protest proti funkční diferenciaci a jejím efektům. Nová hnutí nemají teorii, jako třeba marxismus 19. století, jsou orientována na praktické dosažení cílů. Základním problémem je rozpoznat dominantní sociální strukturu, ať už je viděna jako kapitalismus nebo funkční diference, aby bylo možno zaujmout opoziční postoj. To je dnes těžké, možnost revoluce je malá. A koneckonců, dostanou-li se Zelení do úřadů, ztratí barvu.

Místo v komunikaci začíná obývat jiný „hráč“ – úzkost. Ta se vymyká kontrole systémů – nelze ji například vědecky vyvrátit. Snad proto je tak atraktivním tématem ke komunikaci, která chce pozorovat ostatní systémy. Rétorika úzkosti rozhodně není novým jevem – přinejmenším v politice, kdy vedla k diferenciaci přítel/nepřítel. Nicméně, ekologická úzkost je orientována na vztah systém/prostředí.

Pokusy o eliminaci úzkosti ji jen prohlubují – detailnější popis léku vede k dojmu, že koneckonců nic není neškodné. Úzkost, a zvláště ta veřejně komunikovaná, je velmi selektivní v tom, čemu věnuje pozornost. Ale vždy řeší to horší a pomíjí pokroky. Přesto se stala druhem sebe-observace. Kdo trpí úzkostí, je morálně v právu, a není patologický⁵. Úzkost tak vnáší do ekologické komunikace morálku a polarizuje jej. Jen budoucnost ukáže, zda-li je tato role úzkosti ospravedlnitelná.

---

⁵ „It becomes a duty to worry and a right to expect participation in fears and to require standards for defense this danger.“ (str. 130)

Předposlední kapitolu uvádí Luhmann krátkou diskusí s názory na kritiku Frankfurtské školy. Luhmann na základě svých poznatků nemůže sdílet její koncept „projektu moderny“, který je založen na humanistické myšlence rozumnějších jedinců. Podle něj je třeba řešit problém racionality společnosti zcela novým způsobem. Společenská racionalita nemůže být lokalizována v jednotlivcích ani v subsystémech – třeba vědě. Racionalita je diference, která může být realizována různými způsoby. Racionalita je nepravděpodobná.

Předpokladem řešení ekologických problémů je to, že se ekologická diference stane hlavní diferencí. To by však vytvořilo novou jednotu – a tedy diferenci. Došlo by k tautologii, kdy ekologie sama určí diferenci mezi ekologickým a neekologickým.

Posledních pár stránek je věnováno ekologické etice. Bohužel, tolik módní přesvědčení, že jádrem ekologické komunikace, jejím ospravedlněním, je etika není možné v systémovém výkladu přijmout. Je třeba držet se rozdílu mezi sociologickou analýzou a etikou. Je třeba odlišit pojmy etika a morálka, které jsou běžně zaměňovány. Morálka je kód dobro/zlo. Binární kód aplikován sám na sebe dojde vždy k paradoxu. Tedy, „všechno je morální, kromě morálky samé“. O morálce morálky vynáší soudy etika – reflexivní teorie morálky. Ta je však natolik plna paradoxů, že přinejmenším dokud se nenaučí je strávit, neměli bychom morálku spojovat s ekologickou komunikací.

***

Po snad srozumitelném shrnutí Luhmannových názorů přidám ten svůj. Tak jako u téměř každé knihy, čtenář si nakonec položí otázku: k čemu to? Jestliže je tento pragmatismus hůře pochopitelný u umění, myslím, že u sociologické analýzy ekologických rizik má takový pragmatismus hned dvojí místo – vědecké a politické.

Z hlediska vědy závisí hodnota Luhmannovy teorie na tom, zda-li dokáže efektivně vysvětlovat realitu a poskytovat místo pro další výzkumy. Přiznávám, že nedokáži odpovědět moc pozitivně, nikoliv snad proto, že je to můj dojem, ale proto, že žádnou takovou aplikaci, či rozvoj nevidím. Luhmannova teorie ekologické komunikace nebývá základem dalších výzkumů. Což ostatně platí téměř o celém jeho díle, i když výjimku tvoří jeho práce o důvěře.

Jako pro studenta sociologie má pro mne tato kniha přínos dvojí – myslím, že je dobrým prvním textem pro toho, kdo se chce s teorií Niklase Luhmanna lépe seznámit. A pak, použijí-li jeho terminologie, inspirativně rezonovala s mými

vědomostmi. Některé jeho postřehy o systémech, či komunikaci mi pomohly „srovnat si věci v hlavě“.

Její praktické využití bych si dokázal představit v semináři sociologické teorie, kde by se mohla stát dobrým základem pro cvičení v teoretické diskusi, zejména si dokáží představit pokusy o Luhmannovské čtení sociologické tradice. Takové čtení by mohlo aktualizovat klasiky sociologické teorie, což by nebylo na škodu. Mimochodem, raději bych byl, kdyby jako první byla přeložena Ekologická komunikace než Láska jako vášeň

Zajímavější akademickou činností by však bylo pokusit se nacházet příklady toho o čem Luhmann mluví. To by jednak bylo dobré pro pochopení dnešního světa, ale také pro upravení Luhmannovy teorie do empiricky vyvratitelné podoby. To by mohlo být prvním krokem k otevření pole pro empirický výzkum, který, jak věřím, je nedílnou součástí sociologie.

Pokud jde o politický pragmatismus, pak je v něm skrytý nárok na schopnost vědění produkovat odpovědi na politické otázky. Tak například – má a nebo nemá Česká Republika stavět další elektrárny? Luhmann je v tomto upřímný, a tak tvrdí, že toto není role teorie. Nicméně čtení jeho knihy v roce 2005 v New Orleans, kde jsou ekologické problémy vidět, někdy i cítit a stále více slyšet, ve mne vzbuzuje klasické otázky po vztahu vědění a (bez)moci. Myslím, že na tuto otázku těžko odpoví sociologie jako celek, ale každý ze sociologů by měl být připraven odpovědět. Může se stát, že se ho někdo, kdo se stal obětí ekologického rizika, zeptá...

Luhmann, N.: Ecological Communication.
The University of Chicago Press
Chicago 1989 (orig. 1986)